

مکارگری موجودات بحری در

# عجایب المخلوقات زکریای قزوینی

(براساس نسخه نفیس کتابخانه عمومی مونیخ آلمان)

پژوهش و نگارش:

دیانا دلاوری

مقدمه و ویرایش:

دکتر نادر کریمیان سردشتی

تهران - ۱۳۹۵ خورشیدی

سرشناسه : دلاوری، دیانا، ۱۳۴۹ -

عنوان و نام پدیدآور: نگارگری موجودات بحری در عجایب المخلوقات زکریای قزوینی / پژوهش و نگارش دیانا دلاوری؛ مقدمه و ویرایش نادر کریمیان سردشتی

مشخصات نشر : تهران: پویان، ۱۳۹۵.

مشخصات ظاهری : ۲۵۸ص : مصور، جدول

شابک : 978 - 600 - 5729 - 269

وضعیت فهرست نویسی : فیپا

یادداشت : کتابنامه.

موضوع : شگفتی های جهان -- متون قدیمی تا قرن ۱۴

موضوع : century Curiosities and wonders -- Early works to 20th

شناسه افزوده : کریمیان سردشتی، نادر، ۱۳۴۳ -، مقدمه نویسنده، ویراستار

رده بندی کنگره : AG۲۴۱/۴۳۰۸۱ ۳۹۵

رده بندی دیویی : ۹۲۱/۰۳۶

شماره کتابشناسی ملی : ۲۲۱۸۲۱

|                         |                                                        |
|-------------------------|--------------------------------------------------------|
| ناشر:                   | نشر پویان با همکاری انتشاراتی شیخ شرفی                 |
| نام کتاب:               | نگارگری موجودات بحری در عجایب المخلوقات زکریای قزوینی  |
| مؤلف:                   | دیانا دلاوری                                           |
| با مقدمه و ویرایش:      | نادر کریمیان سردشتی                                    |
| صفحه بندی و صفحه آرایی: | فاطمه قیاض و محبوبه یوسفی مقدمه                        |
| طراحی جلد:              | دیانا دلاوری                                           |
| لیتوگرافی:              | تصویر                                                  |
| چاپخانه:                | ناصح                                                   |
| صحافی:                  | سیدین                                                  |
| سال چاپ:                | ۱۳۹۵ خورشیدی / ۲۰۱۶ میلادی                             |
| نوبت چاپ:               | اول                                                    |
| تیراژ:                  | ۱۰۰۰ جلد                                               |
| قیمت:                   | ۳۰/۰۰۰ تومان                                           |
| شابک:                   | 978 - 600 - 5729 - 269                                 |
| آدرس فروش:              | میدان انقلاب - خ جمالزاده جنوبی - کوچه دانشور - پلاک ۸ |
| تلفن و ایمیل:           | ۰۲۱ ۶۶۵۹۱۰۷۵ - shaykh.sharafi@gmail.com                |

## فهرست مطالب

|                                                   |    |
|---------------------------------------------------|----|
| مقدمه دکت. نادر کریمیان سردشتی .....              | ۱۵ |
| پیشگفتا مؤلف .....                                | ۴۳ |
| بخش اول: عجایب نگاری و عجایب نامه‌ها .....        | ۵۳ |
| [۱] مفهوم عجایب نگاری .....                       | ۵۵ |
| [۲] کاربرد عجایب نگاری در زندگی روزمره: .....     | ۵۶ |
| ۱- عجایب نگاری در سفالگری .....                   | ۵۶ |
| ۲- عجایب نگاری در فال نامه‌ها .....               | ۶۰ |
| ۳- عجایب نگاری در طلسم‌ها و نمادها .....          | ۶۱ |
| ۴- عجایب نگاری در سمبل‌ها و نمادها .....          | ۶۵ |
| ۵- عجایب نگاری در تمثیل .....                     | ۶۸ |
| ۶- عجایب نگاری در گروتسک .....                    | ۶۹ |
| گروتسک در فرهنگنامه‌ها .....                      | ۷۱ |
| ۷- عجایب نگاری در عجایب نامه‌ها .....             | ۷۳ |
| [۳] پیشینه عجایب نامه‌ها .....                    | ۷۴ |
| الف - پیشینه‌ی عجایب نامه نویسی .....             | ۷۴ |
| ب- عجایب المخلوقات طوسی همدانی .....              | ۷۷ |
| ۱- شناخت نامه‌ی عجایب المخلوقات طوسی همدانی ..... | ۷۷ |

|     |                                                                 |
|-----|-----------------------------------------------------------------|
| ۸۲  | ۲- موجودات بحری در کتاب عجایب المخلوقات طوسی همدانی:            |
| ۸۲  | در خاصیت حیوانات بحری:                                          |
| ۱۹  | بخش دوم: شناخت نامه‌ی عجایب المخلوقات و غرایب الموجودات قزوینی  |
| ۹۳  | [۱] زندگینامه زکریا محمد بن محمود انصاری کمونی (یا کوفی) قزوینی |
| ۹۵  | [۲] شناخت نامه عجایب المخلوقات                                  |
| ۹۹  | (۱) دلایل رواج کتاب عجایب المخلوقات قزوینی:                     |
| ۱۰۰ | (۲) نظراتی در مورد کتاب عجایب المخلوقات قزوینی:                 |
| ۱۰۳ | (۳) قدیمی‌ترین نسخه‌ی عجایب المخلوقات موجود در کتابخانه مونیخ   |
| ۱۰۵ | [۳] فهرست مطالب و محتوای کتاب عجایب المخلوقات:                  |
| ۱۰۵ | الف) مقدمات کتاب:                                               |
| ۱۰۵ | ۱- مقدمه اول در معنی تعجب:                                      |
| ۱۰۶ | ۲- مقدمه دوم در تقسیم مخلوقات:                                  |
| ۱۰۸ | ۳- مقدمه سوم در معنی غریب:                                      |
| ۱۰۸ | ۴- مقدمه چهارم در تقسیم موجودات:                                |
| ۱۱۲ | ب) مقاله اول: علویات                                            |
| ۱۱۲ | ۱- نظر اول: در حقیقت افلاک و اشکال و موقعیت‌های آن              |
| ۱۱۲ | ۲- نظر دوم درباره‌ی فلک ماه                                     |
| ۱۱۴ | ۳- نظر سوم درباره‌ی فلک عطارد                                   |
| ۱۱۴ | ۴- نظر چهارم درباره‌ی فلک زهره                                  |
| ۱۱۴ | ۵- نظر پنجم: درباره‌ی فلک خورشید                                |
| ۱۱۵ | ۶- نظر ششم درباره‌ی فلک مریخ                                    |
| ۱۱۵ | ۷- نظر هفتم درباره‌ی فلک مشتری                                  |
| ۱۱۵ | ۸- نظر هشتم درباره‌ی فلک زحل                                    |

- ۹- نظر نهم درباره فلک ستارگان ثابت ..... ۱۱۵
- ۱۰- نظر دهم درباره فلک البروج ..... ۱۱۶
- ۱۱- نظر یازدهم درباره فلک الافلاک ..... ۱۱۶
- ۱۲- نظر دوازدهم درباره ساکنین آسمانها ..... ۱۱۶
- (۱) تصویر حاملان عرش الهی ..... ۱۱۷
- (۲) انواع هلائکه ..... ۱۱۷
- (۳) تصویر چهار ملک مقرب ..... ۱۱۸
- (۴) تصویر کرام الکاتبین ..... ۱۲۰
- (۵) تصویر هاروت و ماروت ..... ۱۲۰
- (۶) تصویر فرشتگان هفت آسمان ..... ۱۲۲
- ۱۳- نظر سیزدهم درباره زمان ..... ۱۲۴
- (ج) مقاله دوم سفلیات ..... ۱۲۶
- ۱- نظر اول در حقیقت کره آتش ..... ۱۲۶
- ۲- نظر دوم در حقیقت کره هوا ..... ۱۲۶
- ۳- نظر سوم در حقیقت کره آب ..... ۱۲۷
- ۴- نظر چهارم در حقیقت کره زمین ..... ۱۲۸
- بخش سوّم: موجودات بحری در کتاب عجایب المخلوقات ..... ۱۳۹
- فصل اوّل: مروری بر محتوای کتاب عجایب المخلوقات قزوینی ..... ۱۴۱
- [۱] محتوای کتاب عجایب المخلوقات ..... ۱۴۳
- [۲] مخلوقات عجیب ..... ۱۴۴
- (۱) دیو ..... ۱۴۴
- (۲) جن ..... ۱۴۵
- (۳) فرشته‌ها ..... ۱۴۵

|     |                                                           |
|-----|-----------------------------------------------------------|
| ۱۴۶ | ..... آل (۴)                                              |
| ۱۴۶ | ..... (۵) یاجوج و ماجوج                                   |
| ۱۴۷ | ..... (۶) عوج بن عنق                                      |
| ۱۴۸ | ..... (۷) نسناس                                           |
| ۱۴۸ | ..... (۸) سیمرغ                                           |
| ۱۴۹ | ..... (۹) ققنوس                                           |
| ۱۴۹ | ..... [۳] انواع حیوانات عجیب در جزایر و دریاها            |
| ۱۵۳ | ..... فصل دوم: تصویرسازی موجودات خیالی در عجایب المخلوقات |
| ۱۵۵ | ..... الف) ساختار نسخه خطی عجایب المخلوقات کتابخانه مونیخ |
| ۱۵۵ | ..... ۱- سبک نگارگری تصاویر                               |
| ۱۵۷ | ..... ۲- صفحه آرایی نسخه خطی عجایب المخلوقات              |
| ۱۵۷ | ..... ۳- تطابق متن و تصویر                                |
| ۱۶۰ | ..... ب) بررسی موجودات بحری در عجایب المخلوقات قرآنی      |
| ۱۶۱ | ..... [۱۱] بحر الصین (دریای چین)                          |
| ۱۶۱ | ..... ۱- جزیره زابح                                       |
| ۱۶۳ | ..... عجایب جزیره زابح                                    |
| ۱۶۴ | ..... تحلیل و بررسی تصاویر جزیره زابح                     |
| ۱۶۴ | ..... الف- رویکرد زیبایی شناسانه                          |
| ۱۶۵ | ..... ب- ویژگی تصاویر نسبت به متن                         |
| ۱۶۶ | ..... ج- ویژگی تصاویر نسبت به یکدیگر                      |
| ۱۶۸ | ..... د- رویکرد فیگوراتیو (بیکره شناسی)                   |
| ۱۷۲ | ..... ۲- جزیره الرامی                                     |
| ۱۷۳ | ..... عجایب جزیره الرامی                                  |

- ۳- جزیره وقواق..... ۱۷۳
- عجایب جزیره وقواق..... ۱۷۵
- تحلیل و بررسی نگاره‌های جزیره الرامی و وقواق..... ۱۷۵
- الف - رویکرد زیبایی شناسانه..... ۱۷۵
- ب - ویژگی تصاویر نسبت به یکدیگر..... ۱۷۶
- ج - رویکرد فیگوراتیو (بیکره شناسی)..... ۱۷۸
- ۴- حیوانات عجیب دریای چین..... ۱۸۲
۱. جرمشه..... ۱۸۲
۲. سرطان (خرچند)..... ۱۸۳
- تجزیه و تحلیل حیوانات عجیب دریای چین..... ۱۸۴
- [۲] بحر الهند (دریای هند)..... ۱۸۶
- ۱- جزیره حامه..... ۱۸۶
- ۲- جزیره تنین..... ۱۸۶
- ۳- حیوانات عجیب بحر الهند..... ۱۸۷
- ۴- عجایب جزایر بحر الهند..... ۱۸۷
۱. جزیره حامی..... ۱۸۷
۲. جزیره تنین..... ۱۸۷
- تجزیه و تحلیل تصاویر بحر الهند..... ۱۸۸
- الف- رویکرد زیبایی شناسانه..... ۱۸۸
- ب- ویژگی تصاویر نسبت به یکدیگر..... ۱۸۹
- ج - رویکرد فیگوراتیو (بیکره شناسی)..... ۱۹۲
- [۳] بحر زنج (دریای زنج)..... ۱۹۵
- ۱- جزیره سگساران..... ۱۹۵

|     |                                     |
|-----|-------------------------------------|
| ۱۹۷ | ۲- بعضی از حیوانات بحر الزنج        |
| ۱۹۷ | (۱) ماهی منشار                      |
| ۱۹۷ | (۲) ماهی بالدار                     |
| ۱۹۸ | ۳- عجایب بحر الزنج                  |
| ۱۹۹ | تحلیل و بررسی نگاره‌های بحر الزنج   |
| ۱۹۹ | الف - رویکرد زیبایی شناسانه         |
| ۲۰۰ | ب- ویژگی تصاویر نسبت به یکدیگر      |
| ۲۰۲ | ج- رویکرد فیگوراتیو (پیکره شناسی)   |
| ۲۰۶ | [۴] بحر مغرب (دریای مغرب)           |
| ۲۰۶ | (۱) عجایب موجود در بحر مغرب         |
| ۲۰۷ | ۴- ماهی معروف به بول                |
| ۲۰۷ | (۱) مناره و مرغ عجیب                |
| ۲۰۷ | (۲) شیخ یهودی                       |
| ۲۰۸ | (۳) ماهی معروف به بول               |
| ۲۰۹ | تحلیل و بررسی حیوانات عجیب بحر مغرب |
| ۲۰۹ | الف- رویکرد زیبایی شناسانه          |
| ۲۱۰ | ب- ویژگی تصاویر نسبت به یکدیگر      |
| ۲۱۰ | ج- رویکرد فیگوراتیو (پیکره شناسی)   |
| ۲۱۳ | [۵] بحر خزر (دریای خزر)             |
| ۲۱۳ | (۱) جزیره جن                        |
| ۲۱۳ | (۲) عجایب بحر خزر                   |
| ۲۱۴ | (۳) ذکر حیوانات بحر خزر             |
| ۲۱۵ | (۴) تحلیل و بررسی تصاویر بحر خزر    |



|     |                                    |
|-----|------------------------------------|
| ۲۱۵ | الف- رویکرد زیبایی شناسانه         |
| ۲۱۷ | ب- ویژگی تصاویر نسبت به همدیگر     |
| ۲۱۷ | ج- رویکرد فیگوراتیو (پیکره شناسی)  |
| ۲۱۹ | [۶] بحر فارس (دریای فارس)          |
| ۲۱۹ | (۱) حیوانات عجیب بحر فارس          |
| ۲۲۰ | ۱. کوسه                            |
| ۲۲۰ | ۲. تنین                            |
| ۲۲۰ | ۳. ماهی خرطوم دار                  |
| ۲۲۱ | ۴. ماهی گرد                        |
| ۲۲۱ | تجزیه و تحلیل تصاویر بحر فارس      |
| ۲۲۱ | الف- رویکرد زیبایی شناسانه         |
| ۲۲۳ | ب- ویژگی تصاویر نسبت به یکدیگر     |
| ۲۲۴ | ج- رویکرد فیگوراتیو (پیکره شناسی)  |
| ۲۲۴ | (۲) حکایت نگاره‌ی تاجر اصفهانی     |
| ۲۲۶ | تجزیه و تحلیل نگاره‌ی تاجر اصفهانی |
| ۲۱۹ | [۷] انواع حیوانات موجود در آب      |
| ۲۲۹ | (۱) آدم آبی‌ها (انسان آبی)         |
| ۲۳۱ | (۲) گاو آبی                        |
| ۲۳۱ | تحلیل و بررسی تصویر گاو آبی        |
| ۲۳۲ | (۳) تمساح                          |
| ۲۳۴ | (۴) ازدها                          |
| ۲۳۶ | (۵) مار ماهی                       |
| ۲۳۶ | (۶) دلفین                          |

|     |       |                             |
|-----|-------|-----------------------------|
| ۲۳۸ | ..... | (۷) خرچنگ (سرطان)           |
| ۲۳۹ | ..... | (۸) خرچنگ آبی (سرطان البحر) |
| ۲۴۰ | ..... | (۹) ضفدع (قورباغه)          |
| ۲۴۲ | ..... | (۱۰) سلحفات (کشف)           |
| ۲۴۵ | ..... | فرجام سخن                   |
| ۲۴۹ | ..... | کتابنامه                    |

www.ketab.ir

## مقدمه دکتر نادر کریمیان سردشتی

حکیم سخن در زبان آفرین

بسم خداوند جان آفرین

درآمد:

کتاب عجایب المخلوقات و غایب الوجودات زکریای قزوینی از متون ارزشمند و مهم در حوزه «نفوس انسانی، حقایق انشیاء، صنوعات باری، عجایب مخلوقات و شگفتی‌های موجودات» تألیف شده و نویسنده آن زکریای قزوینی آن را در دو مقاله تنظیم کرده است:

مقاله اول در علویات (مشمول بر مقدمه و چندین اثر در حقیقت افلاک و اشکال و اوضاع و حرکات بر طریق اجمال). این مقاله بیشتر کیهان‌شناسی و در علم نجوم و هیأت بر نهج قدما و معرفی افلاک و سایر علوم وابسته همچون ارواح سماوی، زمان‌شناسی، فصول سال است و مقاله دوم در سفلیات (مشمول بر چندین نظر). اما پیش و پس از زکریای قزوینی کتاب‌ها و رساله‌های فراوان در عجایب موجودات و مخلوقات نگاشته شده که به اجمال در این مقدمه به آن اشارت می‌رود، البته ذکر

شگفتی‌ها و عجایب روزگار در کتاب‌های تاریخ پیوسته معمول بوده است. این مقدمه را در دو گفتار کوتاه سامان داده‌ایم:

### گفتار اول: پیشینه مطالعات کیهان‌نگاری و عجایب المخلوقات

ذکر عجایب و شگفتی‌ها در رمان‌ها و داستان‌ها و حتی در کتاب‌های قدیم معمول بوده است و در چین می‌خواسته‌اند به این وسیله نوشته خود را مورد توجه خوانندگان قرار دهند.

در قرن چهارم هجری: مری روحیه جستجوگری علمی و کشف حقایق در مردم تقویت شد. آنان با شور و هیول به داستان‌های عجیبی که دریانوردان از دریای چین، هند و بلاد دوردست نقل می‌کردند، گوش فرا می‌دادند. (تمدن اسلامی در قرن چهارم هجری؛ ج ۲: ص ۱۳) جستجوی عجایب بلاد که طبعاً جالب و گاه خیال‌انگیز است، موجب شد که مسلمانان به سفرنامه‌ها و کتب جغرافیایی مشحون از اغراق‌های گزاف‌آمیز و داستان‌های شگفت‌انگیز با دیده تردید بنگرند. (قره چانلو، ۱۳۸۵ ش: ۱۱۲)

کتاب‌شناسان، عجایب‌نویسی را در ردیف کتب جغرافیه‌ای می‌دهند و این گونه متون را نمونه‌هایی ابتدایی کتب جغرافیا می‌دانند؛ اما باید متذکر شد که در کتاب‌های عجایب، گستره مطالب از حد و حدود جغرافیا در می‌گذرد و فقط قسمت‌هایی که درباره شهرها و اقلیم‌هاست به کتاب‌های جغرافیایی شباهت دارد. کتاب عجایب یک فرهنگ جغرافیایی صرف نیست، بلکه مجموعه‌ای است از شگفتی‌های آسمان و زمین، دریاها و رودخانه‌ها، سنگ‌ها و کوه‌ها، انسان و... نکته دیگر اینکه کتب جغرافیایی سابقه‌ای طولانی‌تر دارند و نخستین کتاب‌های جغرافیا منابع بکری برای عجایب‌نویسان بوده است. عجایب‌نویسی به تدریج رونق گرفت و نویسندگان بسیاری به این قالب ادبی، که در

عین حال گونه‌ای دانش‌نامه و کتاب مرجع آن روزگار بود، روی آوردند. (عجایب‌نامه، تعلیقات، ص ۱۷ و ۱۸) ما در اینجا نمونه‌هایی از این نوع عجایب‌نامه‌ها را به اختصار معرفی و گزارش می‌کنیم:

[۱] کتاب طلا سمات و عجایب: نخستین کتاب درباره طلسمات و عجایب تألیف

بُلُنْیاس حکیم (ندیم و جلیس اسکندر مقدونی) است. کتاب او الگوی عجایب‌نویسان جهان شد. **جَمْلُ التَّوَارِیْخِ وَ الْقَصَصِ**: ص ۱۲۹-۱۳۱.

[۲] **عجایب البلدان**: یکی از کهن‌ترین کتب درباره شگفتی‌های جهان در دوران

اسلامی کتاب عجایب البلدان (این کتاب به نام‌های «عجایب الاشياء» و «عجایب الدنيا» نیز معروف است). نوشته ابوالمؤید بلخی است که قسمت‌های او را نویسنده تاریخ سیستان در کتابش آورده است. **عجایب‌نامه**: ص ۱۶ و ۱۷) ابوالمؤید بلخی این کتاب را به نام نوح بن منصور نوشت که از سال ۳۶۰ تا ۳۸۷ هجری قمری در بخارا حکومت می‌کرده است. اصل این اثر از میان رفته و آنچه به دست ما رسیده، نسخه‌هایی مخلوط و تحریف شده است. (قره چانلو، ۱۳۸۵ ش: ۱۳)

[۳] **کتاب عجایب الهند**: کتاب دیگری که احتمالاً پیش از کتاب ابوالمؤید بلخی و

یا همزمان با آن نوشته شده، ولی متن فارسی آن موجود نیست **عجایب الهند**، نگاشته بزرگ بن شهریار (از مردم رامهرمز فارس) است؛ و نگارنده [نادر کریمیان] مقاله‌ای با عنوان "بزرگ ابن شهریار دریانورد شهیر ایرانی و کتاب عجایب الهند" در معرفی و شناسایی این کتاب ارز شمند چاپ و منتشر نموده است. (ر. ک. مجله پیام دریا، شماره ۱۶۸، سال ۱۶، فروردین سال ۱۳۸۷ ش: ۷۶-۷۹) این اثر سترگ در حدود سال ۳۴۲ هجری قمری (۹۵۳ م) تألیف شد و در آن قصه‌ها و حوادث دریایی را گزارش نموده و البته اهمیت مؤلف قصه‌ها، از داستان سرای اصلی که قصه‌ها و حوادث را

از زبان وی برگرفته کمتر است، زیرا داستان سرایان دریایی دیگر از جاشوان و ناخدایان و تاجران وابسته به سالهای ۲۸۸ — ۳۴۲ ق (۹۰۰-۹۵۳ م) در آن شرکت داشته‌اند. به نظر فران بعضی از داستان‌های دریایی این مجموعه به پایان قرن دهم میلادی باز می‌گردد. (Ferrand, Relations, II, p. 565)

در عجایب الهند مانند کتاب ابوزید سیرافی با یک داستان منظم سر و کار نداریم، بلکه تعدادی منابع مفرق اسنت که درازی و کوتاهی آنها از ۱۲ صفحه تا چند سطر می‌رسد، چنانکه مطالب آن نیز متنوع است. یک جا وصف کوتاه ماهی یا گیاه یا اعجوبه‌ای است و جای دیگر گزارش یک حادثه خشکی یا دریایی است که گاهی شکل داستان ماجراجویی یا درم اخلاقی به خود می‌گیرد که با مهارت هنری فراوان عرضه می‌شود. این داستانها متعلق به سنین درازی هنرمند است که داستان خویش را به سبکی زنده و روان و به وضعی تجسّم بخش و برتر عرضه می‌دارد. بدین جهت کار وی یک اثر ادبی ممتاز است که ارزش آن از بهترین قسمت‌های کتاب سندباد کمتر نیست و گاه برتر از آن است (کراچکوفسکی: ۱۳۸۴ش: ص ۱۱۶).

این کتاب مجموعه‌ای از حکایات عجیب و غریبی است که دریانوردان و بازرگانان ایرانی، هندی و عرب برای این دریانورد ایرانی نقل کرده‌اند. بیشتر مطالب این کتاب مربوط به چین و هند است که منشاء عجیب و غریب‌ترین حکایات هستند. (عجایب‌نامه: مقدمه، ص ۱۷).

شهریار در آغاز کتاب می‌نویسد: «خداوند عجایب و شگفتی‌های گیتی را ده قسمت کرده؛ نه قسمت آن را به مشرق عالم و یک قسمت را به مغرب و شمال و جنوب عطا کرده است. از نه قسمت عجایب مشرق، هشت قسمت آن را به چین و هند و یک قسمت باقیمانده را به ممالک مشرق زمین اختصاص داده است.» (عجایب‌الهند؛ ص ۱)

[۴] تحفة الغرائب: کتاب دیگری که تصادفاً از دستبرد روزگار مصون مانده

تحفة الغرائب نوشته محمدبن ایوب طبری ریاضیدان معروف قرن پنجم هجری است. این کتاب یکی از منابع اساسی کتاب عجایب المخلوقات و غرایب الموجودات زکریای قزوینی است. (عجایب نامه، تعلیقات، ص ۱۷ و ۳۲۹)

[۵] عجایب نامه: از جمله این آثار عجایب نامه نوشته محمد بن محمود همدانی است. این کتاب پر از شگفتی هاست؛ به طوری که گاهی خود نویسنده پس از نقل حکایتی، مراتب ناآوری و تردید خود را با جمله های «عجیب است و شگفت است» و «این نادر است و عین قرن می کند» بیان می کند و می گوید: «اگر راست است و اگر دروغ ما ایراد کردیم.» (عجایب نامه، تعلیقات، ص ۲۷).

از نسخ خطی متعدد این کتاب، زده نسخه را استوری، ایران شناس انگلیسی، و سه نسخه خطی دیگر آن را مرحوم محمد تقی دانش پژوه در مقاله ای به نام «عجایب نامه» در مجله راهنمای کتاب معرفی کرده است. (عجایب نامه؛ ص ۲۲ و راهنمای کتاب؛ ش ۱، س ۳، اردیبهشت ۳۳۹، ص ۲۱)

ترتیب متن در نسخه های خطی یکسان نیست، بهر حال غالب نسخه ها پس از پیشگفتار نویسنده، متن کتاب بر ده رکن تقسیم شده است: رکن اول افلاک و فرشتگان و عجایب خورشید و ماه و ستارگان؛ رکن دوم عجایب آتش، رعد و برق، باد و آب؛ رکن سوم عجایب زمین، آب، دریاها، چاه ها و کوه ها و سنگ ها و صخره ها؛ رکن چهارم از عجایب اقالیم، بلاد، مساجد، کنیسه ها، خسوف و زلزله؛ رکن پنجم عجایب درختان؛ رکن ششم عجایب صورت ها و مقبره ها و گنج ها؛ رکن هفتم عجایب آدمی و ارواح و حواس پنجگانه، عادیان، نوادر آدمیان، ترکان و هندویان، به علاوه درباره شرف پیامبر (ص)،

کاهنان، کیمیا، طب، عجایب خواب و مرگ، قیامت و بی‌وفایی دنیا بحث شده است؛ رکن هشتم عجایب جن و غول و نسناس؛ رکن نهم عجایب پرندگان؛ و رکن دهم حاوی مطالبی درباره مخلوقات است. بعضی از رکن‌ها به ترتیب الفبایی تنظیم شده است. ارکان دهگانه این کتاب در اغلب موارد سطحی و تصنعی است و ارتباط محکمی میان آنها وجود ندارد؛ این به هم ریختگی و عدم ارتباط مطالب متن، خواندن آن را دشوار رده است. به این ترتیب، جنبه دانشنامه‌ای و دایره المعارفی متن بر جنبه ادبی و داستانی آن رجحان دارد. (عجایب‌نامه، تعلیقات، ص ۲۲ و ۲۳)

[۶] الاشارات الی معرفة الزیارات: کتاب دیگری که در آن به عجایب و آثار

سرزمین‌های اسلامی اشاره شده است. اشارات الی معرفة الزیارات نوشته علی بن ابی بکر بن علی هروی است که در آن نام‌های ذکر رویدادها و عجایب تاریخی می‌پردازد. از این کتاب مخطوطه‌ای به نام رحله ابی الحسن بن ابی بکر بن علی هروی موصلی در دارالکتب مصر موجود است. این سفرنامه مسافر از حرافات و اساطیر است، ولی در برخی از اجزای آن وصف‌ها و تعاریفی وجود دارد که حاکی از زرف نگری مؤلف است. (قره چانلو، ۱۳۸۵ ش: ۱۱۴ - ۱۱۵)

[۷] سندباد نامه (سلیمان سیرافی): کتاب دیگری که سفرهای دریایی را

بیان می‌کند سفرهای سندباد است که توسط سلیمان سیرافی تألیف و تصنیف شده است. این اثر که به داستان‌های حوزه جغرافیایی سیراف و بصره و بغداد اختصاص دارد تقریباً حدود سال ۲۸۷ هجری قمری (۹۰۰ میلادی) (De Goeje, Brandan, p. 65) به وجود آمده است، ولی فران و کازانووا متفقاً گفته‌اند که این داستان‌ها از داستان‌های دیگر قدیمی‌تر است، زیرا نامی از چین در آن نیست (Casanova, P. 119) و معلوم



می‌دارد که به دوران پیدایش داستان‌های سندباد این سرزمین را کمتر شناخته یا مطلقاً نمی‌شناخته‌اند (Ferrand, Relations, II, p. 564) کازانووا تاریخ آن را به طور مشخص به دوران هارون الرشید می‌برد (Casanova, P. 121) ولی عرصه حوادث داستان‌ها هند و مجمع الجزایر مالایا بوده است و جای بعضی از حوادث آن را دقیقاً می‌توان تعیین کرد.

سفرنامه سندباد بر سرگذشت قدیسان قرون وسطای اروپا نفوذ آشکار داشته؛ افسانه قدیس برانندن، که به اوایل قرن پنجم هجری (یازدهم میلادی) باز می‌گردد (De Goeje, Brandan, P. 65, 75) در بسیاری از موارد از این داستان‌ها مایه دارد (De Goeje, Brandan, P. 43) نیز نفوذ سفرهای دریایی را بر داستانها و افسانه‌های اخروی مسیحی گری آر را در داستانهای برد (De Goeje, Brandan, P. 47, 52, 53) البته این نکته را باید یادآور شد که داستان‌های وقایع دریایی آثار برجسته دوره اسلام با بلاد مشرق زمین همچون چین و هند ارتباط نزدیک دارد ولی بر این نواحی، سواحل آفریقای شرقی و مخصوصاً سرزمین معروف کنونی را که به تقریب همان زنگبار کنونی است، می‌توان افزود.

[۸] خریدة العجائب (ابن الوردی): کتاب خریدة العجائب یکی از تألیفات سراج

الدین ابن الوردی، کتاب دیگری در این باب است.

این کتاب یک مقدمه بسیار عادی در جغرافیا و تاریخ طبیعی است که هیچ گونه ارزش قابل ملاحظه علمی ندارد؛ علاقه مؤلف به خرافات و عجایب کتاب را به صف حکایات قصه سرایان، که از آغاز تمدن عربی شهرت نیکو نداشت ولی میان عامه رواج

۱. Mohammed Ben chodeb, ibn al wardi, p. 455

۲. Fraehn, Ibn al-wardi, p. 20-21: tornberg, Ibn al-wardi, pars posterior, p. 1-111

یافت، درآورده است. بیشتر قسمت‌های کتاب قصه‌های خیالی و عجایب و غرایب گوناگون است. (Taeschner, Bericht, P.85; Freund, P. 18-19)

معمولاً خریدۀ العجائب را رونویس کتاب حرّانی مؤلف قرن چهاردهم /هشتم هج می‌دانند؛ ولی پس از مطالعه دقیق این نظر را به طور مطلق نمی‌توان پذیرفت. ابن الوردی شخصاً منابع خود را یاد میکند که بطلمیوس، بلخی، مسعودی، مراکش، نصیرالدین طریقی و کسان دیگر را جزو آن می‌بینیم. معمولاً اشاره به مؤلفات مختلف به عنوان منبع گونه‌ای دلیلی از خود تلقی می‌شود، و درباره ابن وردی نیز چنین است. نام حرّانی در فهرست منابع نیست، در صورتی که به او دین فراوان دارد؛ ولی تنها مدیون او نیست. تأثیر قزوینی نه تنها از حرّانی نبوده است. بی‌گفت‌وگو ابن الوردی کتاب قزوینی را می‌شناخته؛ تأثیر دمشق و اداریسی نیز به همین نسبت بوده است.

ابن الوردی، در ضمن گفت و گویا حقایق و احوال دور از هم، چون سیسیل (Amari; Nillino, I, P. 60, No. 26) و فلسطین،<sup>۱</sup> از اداریسی استفاده کرده است. نیز مؤلفان دیگر که کمتر مشهور بوده‌اند همچون مسند صاحب کتاب البدء، به خوبی آشنا بوده است (Huart, Le Livre de la creation, II, p. VIII sui). به این ملاحظات ناچار باید بگوییم که قلمرو اطلاعات وی به قدر کافی وسیع داشته و به هر حال حرّانی تنها منبع وی نبوده است.

در کتاب ابن الوردی به ذکر اروپا و آسیای شمالی یا هند کمتر برمی‌خوریم و جالبتر از همه مطالب او قسمت آفریقا و شام است (Fraehn, Ibn al-Vardi, P. 22) در گفت‌وگو

<sup>۱</sup> Mohhamed Ben Cheneb, Ibn al-Wardi, p. 455 ; Brockelmann, GAL, II, P. 131

<sup>۲</sup> Tornberg, Ibn al-Vardi. Pars posterior, p. III; Freund, p. 19-22

<sup>۳</sup> Mednikov, Palestina, Translation, 1189, 1192-1193

از روس و اروپای شرقی بر مسعودی و سلام ترجمان تکیه دارد (Fraehn, Ibn al-Vardi, P. 47). آماری، مورخ سیسیل، معلوم داشته که تنها او روایت مربوط به یک پل بزرگ به طول یکصد و پنجاه متر را میان تراپانی و سیسیل آورده است (amari (Nallino), I, P. 60, No. 26) تشرن نیز ضمن تحقیق درباره قسطنطنیه پیش از فتح عثمانی نشان داده که کاملترین گزارش این شهر از صدر اول اسلام، همان است که ابن الوردی به جا گذاشته است (Taeschner, Bericht, P. 85).

نقشه‌ای که ابن الوردی در کتاب خود آورده از آغاز قرن نوزدهم، که یوهانس آن را از روی نسخه پاریس رتورنبرگ بر اساس نسخه اوپسالا منتشر کرد، معروفیت یافته است. پس از آن، سربیک از روی نسخه‌ی گوتا چاپ عکسی آن را منتشر کرد (Mzik, Ptolemaeus Tafel, VII., P. 168, No. 30) اخیراً میلر در کتاب خود، هفده نمونه نقشه را از روی بیست نسخه خطی آورده است. همه این نمونه‌ها از نقشه مدور جهان است و از اطلس اسلام گرفته شده و بی‌گفت‌وگو شیوه آن شیوه اصطخری است (Fraehners, EI, EB, p. 70; Miller, V, P. 135).

نقشه ابن الوردی از لحاظ فنی بدتر از این نقشه‌ها نیست. به نظر میلر چون نسخه‌های کتاب فراوان بوده است نقشه نیز به صورت‌های گونه‌گون آمده که می‌توان آنها را طبقه‌بندی کرد (Miller, V, P. 135). نقشه‌ی ابن الوردی مانند کتابش، رواج و انتشار فراوان یافته و نقشه‌های دیگر را از عرصه بدر کرده است، اما این قیاس منحصر به نقشه ابن الوردی نیست. در نقشه‌ی محل کوه قاف و عرش شیطان و سرچشمه حیات را می‌بینیم (Miller, V, P. 135-136) ولی مواردی نیز هست که مایه غنای اصطلاحات جغرافیایی است. بیشتر نسخه‌های ابن الوردی، به جز نقشه مدور جهان، یک نقشه قبله

نیز دارد که سمت قبله را نسبت به شهرهای مختلف نشان داده است. (Miller, V, P. 138)

شهرت **خریده العجائب**، از حدود جهان عرب گذشت و به رقابت عجایب المخلوقات قزوینی برخاست. یک نسخه ترجمه فارسی آن نیز معروف است (Brockelmann, GAL, SB II, P. 163). ولی ظاهراً ترجمه‌های ترکی که به گفته‌ی تاشنر (کارشناس تاریخ و جغرافیای ترک) کمتر از پنج نسخه نیست رایج تر است (Taeschner, Bericht, P. 86-87) جالب آنکه قدیمی‌ترین ترجمه ترکی کتاب ابن الوردی کمی پس از تألیف ابن عربی، یعنی پیش از تسلط ترکان بر قسطنطنیه، به وجود آمده است (Taeschner, Bericht, P. 86-87) و ترجمه‌های دیگر مربوط به قرن شانزدهم / دهم هجری است (Taeschner, Bericht, P. 86-87).

چون نسخه‌های فراوان از کتاب ابن الوردی به اروپا راه یافت، بسیار مورد توجه دانشوران قرار گرفت. **سلاسیوس** علامه منتهی‌الیه، افکار را به قسمت تاریخ طبیعی - به خصوص مطالب مربوط به گیاهان - جلب کرد. از هنگامی که **هوریویلیوس** به کتاب پرداخت و به سال ۱۷۵۲ میلادی قسمت مربوط به درخت خرما را منتشر کرد، **خریده العجائب** تا حدی جزو برنامه دانش سوئدی شد. دانشوران مناطق دیگر نیز در این باب کار کردند؛ علامه **کولر** که تحقیقی گرانقدر در باره **ابوالفدا** دارد قسمت شام کتاب **ابن الوردی** را چاپ کرد (۱۷۶۶ و ۱۷۸۶). **دوگین** نیز به سال ۱۷۸۹ میلادی تحلیلی از همه کتاب کرد که تاحدی شهرت آن را استحکام داد (De Guignes, Ebn al-Ouardi). **فرن**، دانشمند بزرگ، فعالیت علمی خود را با ابن

۱ Tornberg, Ibn el-Vardi. Pars posterior, P. XI-XIII; GAL, II, P. 132; SB II, P. 163; Taeschner, Geogr. Lit., P. 39

۲ Koehler, Tabulae Syriae, ex Ibn el-Vardi

الوردی آغاز کرد و نخست سن تحقیق عالمانه او، که به سال ۱۸۰۴ میلادی انتشار یافت، قسمت مصر ابن الوردی با ترجمه و حواشی بود (Fraehn, Ibn al-Vardi)

از نیمه قرن نوزدهم، که مؤلفات بزرگ و گرانقدر به اروپا رسید، ستاره ابن الوردی رو به افول رفت و اکنون اهمیت وی تنها از این روست که کتاب وی آخرین کیهان‌نگاری عربی به شمار است، یعنی رشته‌ای که با کتاب قزوینی به اوج رسید و با کتاب ابن الوردی علایق انحطاط، اگر نه سقوط، آن نمایان شد. (کراچکوفسکی، ۱۳۸۴ ش: ص ۳۹۴-۳۹۶)

[۹] نخبة الدهر فی عجایب البر و البحر (شمس‌الدین دمشقی): شمس‌الدین محمد بن ابوالحسن دمشقی به سال ۶۵۴/۱۲۵۶ ه‍.ق تولد یافته (Bartold, Geografia Ibn Sa'ida, P. 235-236) یعنی دو سال پیش از تسلط هولاکوخان بر بغداد، و بدین سال و از روزگار کودکی با حوادثی که جهان اسلام را در هم کوفت مقارن بود. دمشقی پیش‌تر خود را در دمشق گذرانید، امامت مسجد ربوّه داشت و به سبب تمایلات صوفیانه لقب صحنی یافت و ظاهراً به همین جهت در اواخر عمر از جهان برید و در صفد (از توابع فلسطین) غیم شد و تا به وقت وفات به سال ۷۲۷/۱۳۲۷ ه‍.ق (یعنی چهار سال پس از وفات ابوالفدا) زاهدانه داشت. با وجود تمایل به تصوف، مولفات بسیاری به جا گذاشت که دست‌کم از آنها علاقه و معرفت کامل او را به علوم دنیوی نشان می‌دهد. که معروف‌ترین و مهمترین آنها کتاب نخبة الدهر فی عجایب البر و البحر است، که ترتیب مطالب آن همانند قزوینی است (Bartold, Geografia Ibn Sa'ida, P. 236-238) ولی بی‌دقت تکرار نمی‌شود.

کتاب نه باب دارد که اولی طبق معمول مقدمه است درباره شکل زمین و گزارش هفت اقلیم و فصول سال و بعضی آثار قدیم، فصل دوم از معادن و جواهر و سنگ‌های

گران قدر سخن دارد؛ و سومی گزارش رودها و چشمه‌ها و چاه‌هایی است که یاد آن به تاریخ آمده است، باب چهارم خاص دریاهاست؛ و پنجمی از دریای مدیترانه سخن می‌گوید و از بندر اسکندریه گزارشی مفصل دارد؛ ششم از دریای جنوب یعنی اقیانوس هند سخن دارد؛ باب هفتم و هشتم به خشکی اختصاص دارد و در آن از ممالک مشرق از شرق دور به طرف مغرب و به ترتیب سه منطقه هند و ایران و شرق نزدیک سخن می‌رود؛ و در باب دیگر از قسمت غرب زمین، یا ممالک غرب، گفت و گو است که از گزارش مصر آغاز می‌شود و آنگاه ساحل آفریقای شمالی از برقه تا اقیانوس و به دنبال آن مراکش، بربر، سودان، و سراسر زمین‌زنگیان به ترتیب می‌آید و به‌اندلس ختم می‌شود.

قدرشناسی دانشوران اروپایی از دمشق تا اندازه‌ای محتاطانه است و معمولاً او را پایین‌تر از کیهان‌نگاران دیگر می‌سمانند مثلاً **دویک** او را (هم از لحاظ معرفت و هم از جهت سلیقه انتقاد) به مراتب کمتر از قزوینی می‌داند (Bartold, Geografia Ibn Sa'ida, P240) ده شقی بر خلاف ابوالفدا جغرافیای ریاضی را ندیده می‌گیرد، ولی کتاب وی که هم در آنجا است و هم کیهان‌نگاری از لحاظ تنظیم مطالب از کتاب ابوالفدا بهتر است، اما با روح عصر خود کمتر سازگاری دارد (Reinaud, Intoduction, P. CXLIII). این کتاب از لحاظ تاریخ طبیعی بسیار مهم است (Amari (Nallino), I, P. 55). زیرا درباره گیاهان و حیوانات و عادن مطالب فراوان دارد. علاقه به مسایل روحی، اما نه به صورت ساده و ابتدایی، بر کتاب غالب است. از جمله چیزهایی که ارزش کیهان‌نگاری دمشقی را نسبت به مولفات همانند بالا می‌برد این است که بسیاری از اطلاعات در آن هست که مؤلفان دیگر به دست نداده‌اند و از مکان‌های جغرافیایی خاصی سخن دارد که منابع دیگر درباره آنها خاموش مانده‌اند. مطالب وی درباره شام و فلسطین که همه زندگی خویش را آنجا گذرانیده است اهمیت فراوان دارد، و کتاب وی منبع اساسی تاریخ و جغرافیای این منطقه به شمار است. در